

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК МЕТАЛУРГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

© Неонела Ктитарова, 2002

У статті розкриті шляхи становлення української металургійної термінології в історії й розвитку.

The process of formation of Ukrainian metallurgical terminology in its historical development are analyzed in the paper.

Відродження і розвиток української мови як державної поставили перед мовою науки, зокрема термінознавством, важливе завдання: творення ряду технічних терміносистем, дослідження та вдосконалення терміносистем існуючих.

Як ферментний компонент наукової мови термінологія формується під впливом тих закономірних еволюційних змін, яких зазнає мова у ході свого поступу. Вона засвідчує досягнення кожної окремої галузі знань на певному етапі історії народу – носія мови і відображає перспективи подальшого процесу.

Науково-технічна термінологіка, яка раніше сприймалася як периферійна частина загальнолітературної мови, останнім часом почала займати у ній ключові позиції. Тому не дивно, що такі вчені, як В.В.Виноградов, І.К.Білодід, А.П.Білоштан, М.А.Жовтобрюх, А.П.Даниленко, Д.С.Лотте, А.В.Крижанівська, І.В.Коропенко, А.В.Лагутіна та багато інших присвятили свої дослідження саме проблемам термінології, дослідження якої вимагає саме діалектичного підходу у вирішенні її важливих проблем. Д.С.Лотте писав, що кінцевою метою практичної термінологічної роботи є розроблення систем однозначних термінів у різних галузях знань, техніки, технічних дисциплін.

Останнім часом стає можливим виражений підхід до проблем термінології. Природно, що необхідні терміни і стандарти виробляються і закріплюються після всебічного вивчення конкретних термінологій як у її синхронному стані, так і з поглядів на минуле. Тому деякі дослідники, зокрема А.В.Крижанівська, підкреслюють, що вирішення проблем упорядкування терміносистеми слід починати із з'ясування основних тенденцій їх історичної еволюції.

З'ясовуючи специфіку термінологічної лексики, звертаємо увагу на те, що під час свого формування вона ще мало чим відрізняється від загальноповсякденної, хоча має такі ж якості й закономірності, які детерміновані головним чином її внутрішньою структурою. Завдяки кількісно-якісному прогресуванню термінології на етапах, що ведуть до сучасного і розвинутого її стану, виявляється все більш виражена залежність між характером термінології та факторами, які впливають у певних умовах на наукову мову завдяки свідомому втручанню вчених. "Мова змінюється за властивими їй законами, – пише І.К.Білодід, – але темпи її перетворювань залежать від умов функціонування мови".

Наукова мова є органічною частиною загальнолітературної мови, через що термінологія повинна розглядатися у системі цієї мови. І.К.Білодід і А.В.Лагутіна пишуть: "Встановлення системних ознак термінології окремої мови можливе лише на основі вивчення загальномовних закономірностей, тому що термінологічна система є одним із проявів цих закономірностей".

Кожна природно сформована термінологічна система розвивається і формується під впливом закономірних еволюційних змін, яких зазнає будь-яка мова. Наукове мовлення породжує поняття у формі абстрактної єдності, позбавленої всього суб'єктивного, чуттєвого

у відображенні. Терміни, фіксуючи цю сутність, закріплюють результати пізнавальної діяльності. Тому наукова термінологіка стає певним завершальним етапом стосовно наукового дослідження реальних об'єктів.

Термінологія є частиною загальнолітературної лексики і не може бути від неї ізольованою, тому в ній спостерігаються ті самі лексико-семантичні процеси, що і взагалі у лексиці. Терміни, як і звичайні слова, є засобом номінації. У складі речення терміни виступають частиною комунікації, мають подвійний статус існування: входять у мову і вживаються у мовленні, володіють сигніфікативною функцією, є продуктом узагальненої думки, мають звукову оболонку, членуються на морфеми, обмежуються за допомогою фонетичних засобів, утворюються за законами, відомими у загальнолітературній мові. Терміни існують не просто у мові, а у складі певної термінології.

Робота над упорядкуванням термінології передбачає комплекс критеріїв, які повинні врахувати можливі соціальні та лінгвістичні проблеми її якісного перетворення. Приведення терміносистеми до досконалого стану залежить від реалізації вимог, що висувуються перед термінами, а також від часу та особливостей формування відповідної термінологіки.

Кожна природно сформована термінологічна, у тому числі й металургійна, система розвивається за законами спадковості. У процесі функціонування побутові слова наповнюються специфічним значенням, відбиваючи формування нових понять і сприяючи цьому позалінгвістичному процесу. Семантичне ядро такої мікросистеми термінів становить невелику групу концептуально-понятійно об'єднаних лексем, які традиційно використовуються на різних етапах розвитку суспільства.

Вітчизняна металургійна термінологія формувалася протягом багатьох століть, тому до її складу входили терміни, утворені від слів загальнонародних та діалектних, загальноновживаних та спеціальних (професійних, загальнотехнічних, загальнонаукових), власних та запозичених. Вивчення термінологіки з генетичної точки зору свідчить, що вона поповнювалася з різних джерел і за допомогою різних мовних засобів. Конкретне дослідження системи металургійних термінів дозволяє виділити два генетичних різновиди термінів: а) терміни, що з'явилися у результаті використання існуючих мовних одиниць; б) терміни (слова та словосполучення), утворені засобами словотвору.

Металургійна термінологіка не може обійтися без термінологічних одиниць, що функціонують у всіх або у багатьох галузях науково-технічних знань. В її складі нараховується значна кількість термінів, що позначають найменування деталей, механізмів, конструкцій, машин і т.д. Для прикладу можна навести такі загальнотехнічні терміни, від яких у свою чергу утворилися агентивно-професійні назви: *апарат* – *апаратник*, *котел* – *котельник*, *шліхтовка* – *шліхтувальник*, *шлак* – *шлаківник*, *лебідка* – *лебідник*, *фільтр* – *фільтрувальник*, *сепаратор* – *сепараторник* і подібні.

З розвитком науки в металургійну термінологію входять загальнонаукові терміни: *сфера*, *стадія*, *алгоритм*, *оптимальність*, *структура*, *система* та ін.

Запозичення з інших національних мов, відрізняючись більшою чи меншою активністю, були і залишаються одним із джерел термінотворення і взагалі поповнення загального словникового складу при утворенні нових слів у зв'язку з соціальним розвитком людства. Багато іншомовних слів-термінів увійшло в металургійну терміносистему з німецької (*майстер*, *верстат*, *шина*, *кран*, *цех*, *клапан*** та ін.), французької (*ресора*, *монтер*, *монтаж* та ін.), англійської (*блюмінг*, *каупер*, *крекінг*, *скрепер* та ін.) та інших мов.

Під впливом певних причин деякі іншомовні терміни виходять з активного вжитку, а залишаються ті, які здобули широке розповсюдження, пристосувалися до лексико-

* жужіль – Ред.

** хлипак – Ред.

стилістичної системи української мови. Таким, наприклад, є запозичений з німецької мови термін *шлак*, що дав початок ряду простих та складних термінів: *шлакування*, *шлаківня*, *шлаковик*, *шлаковоз*, *шлаковіддільник*, *шлакотворення*, *шлакобетон*, *шлакопортландцемент*, *шлакоуловлювач*, *шлакознімач*, *шлакова льотка*, *розплавка шлаку*^{*}, *бункер для шлаку* та ін.

У металургійній термінології виявляються дублетні запозичення, які вважаються типовими для даної термінології, тому що терміни іншої мови, що дублюють власне національні слова, можна у ряді випадків визнати цілком засвоєними. Розглянемо, наприклад, такий поширений термін, як *скрап* (*металолом*). Терміни *лом* і *скрап* за політехнічним словником збігаються у лексичному значенні, причому іншомовний термін, як і власний, є багатозначним: *скрап* (англ. *scrap*) у металургії – відходи металургійних виробництв, що використовуються для переплавки у металургійних печах. Іноді терміном *скрап* називають весь металевий лом (металеві частини конструкцій, машин, предметів побуту), що йде на переплавку.

Значна кількість дублетних термінів (активатор – збудник, депресор – придушувач, шибер – заслінка, алгомераційність – спікливість, шлам – відстой, шликер – знімання та ін.) наводять на думку вважати ознаку дублетності факультативною по відношенню до термінологічної лексики.

Дослідження наукової думки на межі XIX–XX ст. активізували потенційні засоби мови для розвитку, збагачення й стабілізації металургійної термінології, її агентивно-професійних назв. Сформувавшись, термінологіка металургійної промисловості поступово ставала компонентом самої мови, її внутрішнім надбанням. Звичайно, наука постійно нагадувала про себе, викликаючи до життя все нові й нові назви, окремі з яких зберігали вузькоспеціальне значення, а більшість ставала надбанням широкого вжитку, що якраз і припадає на третій період творення і укладання нової української наукової, зокрема металургійної, термінології, який відкривається 1921 роком.

У цей період інтенсивно розвивається металургійна промисловість, поповнюється і формується її термінологіка, у складі якої й агентивно-професійні назви. Так, у прокатному виробництві – *вальцювальник*, *варник*, *нагрівальник*, *пресувальник*, *укладальник* та ін.; у доменному виробництві – *бункерувальник*, *вивантажувач*, *горновий*, *ковшовий*, *міксеровий* та ін.; у ливарному виробництві – *ливарник*, *обпалювальник*, *обробник*, *формувальник* та ін.; у сталеплавильному виробництві – *дробильник*, *електродник*, *лебідник*, *сталевар*, *чистильник* та ін.; в агломераційному виробництві – *агломератник*, *вагранник*, *горновий*, *дозувальник*, *концентраторник* та ін.; у ковальсько-пресовому виробництві – *бантажник*, *згинальний*, *кантувальник*, *сушильний* та ін.

Розбудова термінологічних систем – складна і важлива справа. Термінологія не постає відразу, а витворюється самим життям упродовж століть. Водночас творення національної термінології враховує скарби національної мови, традиції й контакти з близько- й дистанційно-спорідненими народами.

Термінологія – сукупність термінів певної галузі виробництва, діяльності, знань, яка піддається урегулюванню та упорядкуванню. Основною визначальною рисою, на думку деяких вчених, є її системність. Термін може бути охарактеризований тільки в певній групі або “термінологічному полі”, у межах якого забезпечується йому моносемічність незалежно від контексту. Говорячи про системність термінології, відзначаємо, що вона як система термінів є системою понять.

Тому всі форми лінгвістичних досліджень термінів необхідні не лише для з’ясування їх різноманітних характеристик, але й для роботи над упорядкуванням та наступної

* розтоплення жужелі – *Ред.*

стандартизації спеціальної лексики. Думається, що найбільш важливим у даному разі є зосередження уваги на тих питаннях, що тісно пов'язані з нормалізацією термінологічних одиниць за певними критеріями, які висуваються спеціалістами. У зв'язку з цим історія становлення досліджуваної терміносистеми розглядається лише з другої половини XIX ст., тобто з того часу, коли металургійні процеси мали своє пояснення, а термінологія розвивалася досить інтенсивно.

Термінологія у нашому розумінні – це сукупність термінів, що належать до певної сфери знань, і сукупність термінів всіх галузей людської діяльності. Гадаємо, що немає необхідності збільшувати і без того велику кількість існуючих визначень “терміна”, тому робочою дефініцією вибирається загальновідома: термін – це лінгвістична одиниця (слово, словосполучення, аббревіатура), що позначає науково-технічне поняття. В такому разі “металургійний термін” – це термін, що позначає науково-технічне поняття, яке стосується металургії. Під упорядкуванням (нормалізацією) термінології розуміємо комплекс проблем, вирішення яких можливе через осмислення таких питань мовозначного аспекту термінології, як полісемія, синонімія, відношення до термінів, запозичених з різних джерел, регулярність словотворчих моделей і т.п., а також питань, передбачених уніфікацією системи значень відповідної термінолексики через удосконалення словникових дефініцій термінів.

Система понять кожної науки, звичайно, значно ширша, ніж її термінолексичне вираження. Така невідповідність призводить до невпинного збільшення обсягу наукової термінології: нові поняття потребують термінологічного закріплення.

Водночас розвиток окремих галузей науки вимагає постійної конкретизації об'єктів і перегляду системи їх понять, а отже, й їх термінологічного вираження. Все це зумовляє необхідність постійного поповнення галузевих термінологій, що неможливо без свідомого втручання мовознавців і фахівців у процеси термінотворення.

Розв'язання актуальних завдань щодо упорядкування, унормування термінології відповідно до рівня науково-технічного прогресу, на думку вчених, вимагає глибокого вивчення джерел, шляхів і способів термінотворення, притаманних національним літературним мовам.

Як відомо, термінології створено спеціалістами як форми їх професійних знань, як засіб пізнання та закріплення наукових і технічних досягнень, як засіб спілкування, необхідний для розвитку науки й функціонування виробництва. Теорія є основою професійної інформації.

Прогрес науки і техніки накладає свій відбиток на кількісний і якісний стан термінології, що є своєрідним відображенням усіх досягнень у мовній системі.

Якщо говорити про сучасний період формування термінологічної лексики, то злободенні завдання швидкої функціональної розбудови української літературної мови вимагають насамперед усвідомлення тісного зв'язку науки і термінології, розуміння того, що терміносистема, зокрема металургійна, розвивається у процесі наукових досліджень.

Від фіксації термінів до їх осмислення з погляду ретроспекції і проспекції, від осмислення до підпорядкування практичним проблемам – такий метод функціонального дослідження термінологічних систем, як і металургійної, має, на наш погляд, найбільшу перспективу. У цьому плані вивчення української наукової мови на рівні її ключових слів-термінів – одне з невідкладних завдань сучасної україністики.

1. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: Вибране. – К., 1991.
2. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
3. Мацюк Г.П. Українська наукова термінологія кінця XIX ст.: Культура слова. – К., 1992. – Вип. 42.
4. Перхач В. Про засади відродження та розвитку науково-технічної термінології. Науково-технічне слово: Бюл. Видавничо-термінолог. комісії Львів. політех. ін-ту. – Львів, 1993. – Вип. 1.